Research Article

'राजर्षी शाहू छत्रपती' आणि अस्पृश्यता - निवारण

बालाजी गंगावणे

इतिहास विभाग, प्रमुख , माऊली महाविद्यालय, वडाळा, ता.उ.सोलापूर, जि.सोलापूर.

सारांश :

भारतीय समाजव्यवस्थेला 'जातीप्रथा' हा लागलेला असाध्य रोग, कलंक असून त्याने भारतीय समाजातील शुद्रांचे, बहुजनसमाजाचे जीवनच पूर्णपणे उद्धवस्त करून टाकले होते. हजारो वर्षे बहुजन समाज या सामाजिक गुलामगिरीतच पशुपेक्षाही हीन जीवन जगत होता. आधुनिक काळात ही अमानवी प्रथो नष्ट करण्यांचा अनेक समाजसुधारक विचारवंत यांनी प्रयत्न केले. महात्मा ज्योतिराव फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, छत्रपती शाहू महाराज, महर्षी शिंदे, महात्मा गांधी व इतर अनेक सुधारकांनी जातीप्रथे विरोधात कार्य केले. जाती प्रथेचे निर्मूलन करण्यासाठी राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे कार्य वैशिष्ट्येपूर्ण आहे. कारण ते राज्यकर्ते असल्यामुळे त्यांच्या कार्याला कृतीची जोड मिळाली व बहुजन समाजाचे कल्याण झाले.

प्रस्तावना :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात आपल्या शैक्षणिक सामाजिक, आर्थिक कार्याद्वारे बहुजन-समाजाला जागृत करून त्यांची सर्व क्षेत्रात प्रगती घडवून आणणारे प्रजाहितदक्ष सत्ताधीश म्हणजे राजर्षी शाहू छत्रपती होय. शाहू महाराजांच्या कार्यामुळे त्यांचे व्यक्तिमत्व केवळ कोल्हापूर संस्थानापुरतेच मर्यादित न राहता, अखिल महाराष्ट्रात नव्हे तर भारतातही लोकप्रिय झाले. एक आदर्श राजा, बहुजन समाजाचा नेता म्हणून असलेली त्यांची लोकप्रियता शेवटपर्यंत कायम टिकली. सर्वसामान्य माणसाचे कल्याण करणे हे त्यांनी आपले कर्तव्य मानले व सर्वसमाजालाही या कर्तव्याच्या अनुरोधाने मार्गदर्शन केले.

- **अस्पृश्यंता निवारणाचे कार्य :-**

जातीभेदाच्या परंपरेमुळे भारतीय समाजात राजकीय किंवा सामाजिक एकता अस्तित्वात नव्हती. जातिभेदामुळे बहुजनसमाजातील व्यक्तिला माणूस म्हणून असलेले अधिकार ही मिळत नव्हते. त्यामुळेच राष्ट्रीय व सामाजिक ऐक्य नष्ट करणारा हा जातिभेद दूर करून निदान हिंदूना तरी एक करावे असा महाराजांचा विचार होता. जातिभेद हेच जातीमत्सराचे मूळ असल्याने सर्व जाती नष्ट करून समाज एकजिनसी बनविण्याचे त्यांचे धोरण होते. आपल्या देशाच्या ऐक्याच्या व उन्नतीच्या मार्गातील जातिभेद ही धोंड नाहीशी केली पाहिजे. तथापि जातिनिर्मूलनाचे उद्दिष्ट सहजसाध्य नाही. त्यासाठी प्रत्येक जातीने शिक्षण व जागृतीच्याद्वारे आपले सामर्थ्य व संघटन वाढविले पाहिजे असे त्यांनी बहुजन समाजाला सांगितले. जातिभेद निर्मूलनाच्या संदर्भात महाराजांनी आपले विचारच मांडले असे नाही तर, आपल्या वैयक्तिक आचाराने या विषयी समाजासमोर आदर्श ठेवला. आवश्यक तेथे कायदे करून त्याची कडक अंमलबजावणी ही केली.

- **अस्पृश्यांत शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी प्रयत्न :-**

हजारोवर्षाच्या सामाजिक गुलामगिरी विरूद्ध, बहुजनसमाजास संघर्ष करण्यासाठी तयार करणे, ही कांही सोपी गोष्ट नव्हती. त्यासाठी त्यांना शहाणे करणे आवश्यक होते. ही गोष्ट शिक्षणाच्या प्रसाराशिवाय होणार नव्हती.

महाराजांनी संस्थानातील सर्वच मागासजातीस शिक्षित करण्याचे ठरविले. १९०८ साली महाराजांच्या मदतीने भास्करराव जाधव यांनी 'मागासजातीत विद्या प्रसारक मंडळी' नावाची संस्था स्थापन केली. या पूर्वीच मागासवर्गीयांसाठी त्यांनी वसतिगृह सुरु केले होते. त्या □ाळात अस्पृश्य वर्गात शिक्षणाविषयी प्रचंड अनास्था होती. तरीही महाराजांनी शिक्षण प्रसाराचे प्रयत्न सोडले नाहीत. त्यांच्या राज्यारोहणसमयी (१८९४) संस्थानात अस्पृश्यासाठी फक्त ०५ शाळा व १६८ विद्यार्थी होते. १९०७-०८ साली अस्पृश्यांच्या शाळांची सं□या १६ व विद्यार्थी सं□या ४१६ झाली तर १९१२ साली २७ शाळा व विद्यार्थी संख्या ६३६ इतकी झाली. उत्तोरोत्तर त्यात वाढ झाली.

अस्पृश्यात इंग्रजी शिक्षणांचा प्रसार करण्यासाठी श्रीपतराव शिंदे यांच्या मार्गदर्शनाखाली विशेषवर्ग चालविले. त्यामुळे अस्पृश्य इंग्रजी शिक्षणात पुढे गेले.

- **अस्पृश्य समाजाच्या शिक्षणासाठी खास आदेश :-**

अस्पृश्यांच्या शिक्षण प्रसारासाठी शाहू महाराजांनी केलेल्या कांही खास प्रयत्नांचे उल्लेख त्यांच्या निवडक आदेशात मिळतात. १९०६ साली कोल्हापूरात महार, चांभार वगैरे जातीच्यासाठी एक 'रात्रशाळा' होती. २८ नोव्हेंबर १९०६ च्या आदेशाने महाराजांनी ती शाळा □ायम केली. ०४ ऑक्टोंबर १९०७ च्या आदेशानुसार कोल्हापूरात अस्पृश्यांच्या 'मुलीच्या शाळेला' मंजूरी दिली व खर्चाची तरतूद केली. १९०९ साली वसतिगृहाच्या इमारतीस जागा दिली.

सर्वात महत्वाचा आदेश २४ नोव्हेंबर १९११ रोजी काढला. त्यानुसार संस्थानातील सर्व अस्पृश्य वर्गास, सर्व प्रकारचे शि□□ मोफत करण्यात आले व दरबाराकडून हुशार विद्यार्थ्यांस शिष्यवृत्ती सुरु केली. ०७ एप्रिल १९११ च्या आदेशानुसार अस्पृश्य मुलांना पाट्या, पुस्तके, पेन्सिल मोफत देण्याचे जाहिर केले. तलाठी वर्गातील अस्पृश्यमुलास दरमहा ६० रू. प्रमाणे खास शिष्यवृत्ती जाहिर केली. २८ सप्टेंबर १९१९ रोजीच्या आदेशानुसार अस्पृश्यांच्या स्वतंत्र शाळा बंद केल्या व अस्पृश्यांना सरकारी शाळेत सर्व जातीच्या मुलात एकत्र बसविले.

महाराजांनी केवळ आपल्याच संस्थानात अस्पृश्यांच्या शिक्षणाचा प्रसार केला असे नाही तर संस्थानाच्या बाहेर ही विद्या प्रसारासाठी सढळ हस्ते आर्थिक मदत केली.

- **अस्पृश्य मुलांचे उपनयन :-**

अस्पृश्यांना उच्चवर्णीयांच्या बरोबर आणण्यासाठी महाराजांनी धाडशी व क्रांतीकारी निर्णय घेतले. अस्पृश्य मुलांना धार्मि□ शि□□ दिले व प्रथम त्यांची वैदिक पद्धतीने संथा केली. याकामी त्यांनी आर्यसमाजी स्वामींची मदत घेतली. त्यामुळे अस्पृश्यातील भेकडपणा कमी होऊन आत्मविश्वास निर्माण झाला.

अस्पृश्यांच्या मुलांचे उपनयन करून त्यांना 'वेदाची संथा' देणारा व त्यांना ब्राह्मणांच्या सारखा श्रेष्ठ दर्जा मिळवून देणारा छत्रपती शाहू राजा, हे हिंदुस्थानच्या इतिहासातील पहिले राजे होय.

- **'हजेरी' पद्धतीचे निर्मूलन :-**

पद दलितांची सेवा हीच खरी ईश्वर सेवा या मानवतावादी भूमिकेतून महाराजांनी अस्पृश्यमुक्तीचा पहिला आदेश २७ जुलै १९१८ ला मंजूर केला. त्यानुसार अस्पृश्यावर लादलेली 'हजेरी' ह्या अमानुष पद्धतीचे निर्मूलन केले. महार, मां□, रामोशी व बेरड या चार जातीच्या लोकांची दररोज पाटलाकडील हजेरी बंद केली व २९ सप्टेंबर १९१८ रोजीच्या आदेशानुसार गुन्हेगार जमात 'गट्टेचोर' जातीची हजेरी बंद केली.

- **'वेठवरळा' पद्धतीचे निर्मूलन :-**

'हजेरी' प्रमाणेच महार समाजाच्या माथ्यावर 'वेठवरळा' ही अमानुष पद्धत लादली होती. या पद्धतीनुसार पाटील-कुलकर्णी व सरकारी अधकारी विना मोबदला महारास अनेक कामे सांगून राबवून घेत. महार हा वतनदार असून ही त्याला अशी कामे करावी लागत.

माणगाव परिषदेनंतर अवघ्या महिन्याभरातच 'वेठरवळा' पद्धती कायद्याने बंद केली व आदेश काढून जर कोणी अशी कामे करवून घेणाऱ्यास जबरशासन करण्यात येईल असे जाहिर केले.

- **महार वतन खालसा :-**

महाराची वेठबिगारी पद्धत बंद केली. तरी महार वतनाबरोबर येणारी कामे त्यांना करावयीच लागत होती. 'महारवतन' म्हणजे एक प्रकारची गुलामगिरीच होती. ही गुलामगिरी नष्ट करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे सर्व महाराचे 'महारकीचे वतनच' रद्द करणे. यासाठी महाराजांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बरोबर चर्चा करून में १९२१ मध्ये महार वतन खालसा केले व एक प्रकारची सामाजिक गुलामगिरी संपविली.

- **अस्पृश्यांना वकिलीच्या सनदा :-**

अस्पृश्यांची अस्मिता जागी व्हावी व त्यांचा आत्मविश्वास वाढावा म्हणून छत्रपती शाहू महाराजांनी मॅट्रिक पास झालेल्या अगर इंग्रजी चांगले शिकलेल्या महार, मांग, चांभार जातीच्या विद्यार्थ्यांना वकिलीच्या सनदा दिल्या. याप्रसंगी अनेकांनी त्यांच्यावर टीका केली पण ते डगमगले नाहीत.

- **पुढारी आपल्याच जातीचा असावा :-**

अस्पृश्य समाजाने आपल्या मुक्तीसाठी व उन्नतीसाठी वरिष्ठ वर्गातील पुढारी घेऊ नयेत असे महाराजांचे मत होते. "जो दुसऱ्यावरी विश्वासला। त्याचा कार्य भाग बुडाला। जो आपणच कष्टात गेला। तोचि जाण भला।

पशूदेखील आपल्या जातीशिवाय पुढारी स्विकारत नाहीत. मग मनुष्यांनी का स्वीकारावा? माणगांव परिषदेत, डॉ.आंबेडकरांच्या रूपाने अस्पृश्यांनी आपला 'खरा पुढारी' शोधून काढल्याबद्दल त्यांनी त्यांचे अभिनंदन केले.

- पवित्र जीवन कार्य :-

महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात बहुजन समाजाचा हवा तेवढा उद्धार करावा. त्याला ब्रिटीशांचा विरोध नव्हता. परंतु संस्था-नाबाहेरच्या सामाजिक चळवळीत महाराजांनी भाग घेऊ नये असे इंग्रजांचे मत होते.

१९२२ मध्ये इंग्रजांच्या पत्रास उत्तर देतांना महाराज म्हणतात. "महाराष्ट्रातील अस्पृश्यासकट तमाम बहुजन समाजाचा उद्धार, हे माझे पवित्र जीवन कार्य आहे. या लक्षावधी शेतकरी, कामकरी नि मजूर बांधवांची सामाजिक, धार्मिक नि आर्थिक सुधारणा झाल्याशिवाय, सरकारने राजकारणी हक्काची भाषा बोलावी तरी कशाला? तुम्ही पदच्युत करण्यापूर्वी मीच गादीचा राजीनामा देईन, पण एकदा हातात घेतलेली चळवळ, प्राण जाईतोवर हा शाहू सोडणार नाही."

- **तलाठ्यांच्या नेमणूका-एक सामाजिक क्रांती :-**

सरकारी सेवेत अस्पृश्याच्या नेमणूका केल्या जाव्यात. यासाठी महाराजांनी ५ ऑगस्ट १९१८ रोजी खास हुकूम काढला व अस्पृश्यजातीच्या लोकांची तलाठी म्हणून नेमणूका केल्या.

महाराजांनी कुलकर्णीवतन खालसा केले व तलाठी नेमले. ज्या महाराचे बापजादे चावडीची पायरी चढून बसू शकत नव्हते. तो महार तलाठी शाहूच्या कृपेने पाटलाच्या मांडीला मांडी लावून बसला! आता पर्यंत 'जोहार मायबाप' म्हणणारा महार आता मराठ्यांचा 'रामराम' स्वी□ारू लागला. पाऊनशे वर्षापूर्वी महाराष्ट्रात महाराजांनी निर्माण केलेले हे चित्र केवळ सामाजिक बदल नव्हता, तर ती एक सामाजिक क्रांती होती.

- **अस्पृश्यता निवारणाचे जाहिरनामे :-**

आपल्या संस्थानातील जातीयतेला कायद्यानेच कायमची मूठमाती देण्यासाठी महाराजांनी ०१ जानेवारी १९१९ रोजी दोन जाहिरनामे मंजूर केले. त्यातील पहिला महसूल व न्याय खात्यासंबंधी होता. "आमच्या संस्थानात जे अस्पृश्य नो□रदार आहेत. त्यांच्याशी प्रेमाणे व समतेने वागले पाहिजे. कोणा अधिकाऱ्यास असे वागण्याची इच्छा नसेल. त्यांनी ०६ आठवड्याच्या आत आपला राजीनामा द्यावा. त्यांना पेन्शन मिळणार नाही.

अशाच आशयाचे हुकूम आरोग्य विभागाला देण्यात आले. सरकारी दवाखान्यात अस्पृश्याचे हाल केले जात होते.

२३ ऑगस्ट १९१९ च्या आदेशानुसार विद्याखाते म्हणजे शिक्षण विभाग अस्पृश्यतेपासून मुक्त केला. शाळा, महाविद्यालयात अस्पृश्यता मान□ गुन्हा ठरविला.

०६ सप्टेंबर १९१९ च्या जाहिरनाम्याने सरकारी कार्यालये, अन्नछत्रे, इमारती, पाणवठे अस्पृश्यांना खुली केली. अस्पृश्यता पाळणाऱ्यास दंडाची तरतूद केली.

- **अस्पृश्य माहूत, कोचमन, ड्रायव्हर :-**

महाराजांनी अस्पृश्यांना आपल्या अनेक खात्यात सामावून घेतल. सरकारी पागेत, शिकारी खात्यात, टपाल खात्यात, सर्वत्र अस्पृश्य मंडळी नेमली, राजपरिवाराचे ड्रायव्हर, कोचमन, माहूत अस्पृश्यच होते. इतकेच नव्हे तर राजपरिवारातील सर्व देवदेवतांची पूजा □णू नावाचा महार करीत होता.

- **म्युनिसिपालिटीच्या चेअरमनपदी अस्पृश्य :-**

□ोल्हापूर म्युनिसिपलिटीच्या कार्यालयात प्रथमच एक अस्पृश्य महाराजांच्या प्रेरणेने नेमला गेला. एवढेच नव्हेतर, महाराजांनी दतोबा पवार यांची चेअरमनपदी नेमणूक केली.

- **जाठ, सरदार आणि पंडित पैलवान :-**

अस्पृश्य लोकांची आडनावे बऱ्याचदा जातीवाचक असत. त्यांच्या नावावरून जातीचा बोध लगेच होई. म्हणून महाराजांनी □ोल्हापूर मधील अस्पृश्य पैलवानीची नावे बदलली जसे महार पैलवानास 'जाठ पैलवान' चांभारास 'सरदार पैलवान' तर भंगी पैलवानास 'पंडित पैलवान अशी नावे ठेवली. यामुळे दुसऱ्या जातीतील पैलवानास आपण महार, चांभार भंग्याशी कुस्ती करीत आहोत. हे समजत नव्हते.

- **अस्पृश्यांच्या हातच्या अन्नपाण्याचा जाहीर स्विकार :-**

महाराजांच्या काळात अस्पृश्यांना शिवणे म्हणजे फार अपवित्र घटना मानली जात होती. हे फक्त ब्राह्मणच मानीत असे नव्हे तर मराठा ही त्याला अपवाद नव्हता. तेंव्हा शाहू छत्रपतीने अस्पृश्यता निवारण्यासाठी अस्पृश्यांचे हातचे अन्न पा□ी स्विकारून अस्पृश्यतेच्या या बलदंड रूढीच्या पायाखालीच सुरूंगाचे स्फोट घडवून आणले.

माणगांव परिषदेनंतर शाहू छत्रपतींनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना सोनतळी कॅम्पवर भोजनाचे निमंत्रण दिले व जाहीर सहभोजनाचा कार्यक्रम घडवून आणला.

- **गंगाराम कांबळेची कथा :-**

गंगाराम कांबळे हा सरकारी पागेतील मोतद्दार. एके दिवशी त्यांने मराठ्यांसाठी असलेल्या पाण्याच्या हौदाला स्पर्श केला. मराठ्यांनी त्याला रक्तबंबाळ होईपर्यंत मारहाण केली. महाराज तेंव्हा दिल्लीत होते. महाराज परत आल्यावर गंगारामला मारहाण करणाऱ्यास महाराजांनी चाबकाचे फटकारे मारले.

पुढे याच गंगाराम कांबळेस महाराजांनी कोल्हापूरात हमरस्त्यावर 'सत्यसुधारक हॉटेल' सुरु करून दिले. दररोज शाहूराजे गंगाराम कडेच चहा पित व आपल्या दरबारी लोकांनाही पाजित.

- **शाहू महाराज-अस्पृश्यांचा सखा :-**

महाराजांच्या अस्पृश्योद्धाराच्या कार्याविषयी, दलितांच्या मनात किती पूज्यभाव होता याचे वर्णन धनंजय कीर असे करतात. "शाहू राजाच्या या अलैकिक प्रेमामुळे व निष्ठेमुळे त्यांना दलित व अस्पृश्य मानलेले वर्ग देवासमान मानीत आहेत. गौतमबुद्ध, महात्मा फुले व डॉ.आंबेडकरांना ते जसे पूजनीय मानतात, तसेच ते शाहू राजांना आपला उद्धारकर्ता म्हणून पूजनीय मानतात."

शाहू छत्रपतींच्या कार्याबद्दल बाबासाहेबांचे कृतज्ञतेचे उद्‌गार "शाहू महाराजांच्या सारखा सखा अस्पृश्यांना पूर्वी लाभला नव्हता, व पुढेही लाभेल की नाही याबद्दल आम्हांस शंका आहे." या पेक्षा शाहू छत्रपतीच्या कार्याचा उचित गौरव अन्य काय असू शकेल?

- **संदर्भ ग्रंथ सूची :-**

१) राजर्षी शाहू छत्रपती जीवन व कार्य :- डॉ.जयसिंगराव पवार, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर
२) महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास :- भिडे, पाटील, थोरात, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
३) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रे :- शंकरराव खरात, पुणे
४) राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ :- डॉ.जयसिंगराव पवार, कोल्हापूर
५) राजर्षी शाहू छत्रपतीचे निवडक आदेश :- (संकलन) शामराव पाटील, मुंबई
६) राजर्षी शाहू छत्रपती : वाद आणि वास्तव - रमेश जाधव, कोल्हापूर